

МОРАЛЬ ЯК РЕГУЛЯТОР ПОВЕДІНКИ В УМОВАХ ПРАВОВОЇ НЕВИЗНАЧЕНОСТІ**MORALITY AS A REGULATOR OF BEHAVIOR IN CONDITIONS OF LEGAL UNCERTAINTY**

**Сидоренко О.О., к.ю.н., доцентка,
доцентка кафедри теорії та історії права**

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого
orcid.org/0000-0003-4121-9183

Луценко О.О., студентка I курсу факультету юстиції

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого
orcid.org/0009-0002-4327-2308

У статті аналізується взаємодія права та моралі в умовах стрімких соціальних, технологічних і економічних трансформацій сучасного суспільства. Поява нових феноменів – штучного інтелекту, дистанційної роботи, гнучких форм сім'ї та нових соціальних практик – відбувається значно швидше, ніж законодавець здатен їх належним чином врегулювати. Це призводить до виникнення ситуацій нормативної невизначеності, коли прямі норми відсутні, застарілі або їх буквальне застосування породжує несправедливі наслідки. У цьому контексті порушується ключове питання: чи має правозастосувач право або навіть обов'язок звертатися до моральних принципів, загальнолюдських цінностей та здорового глузду, коли позитивне право не дає однозначної відповіді. Розглядаються протилежні підходи: юридичний позитивізм, що вимагає суворого дотримання закону, та природно-правові й інтегративні концепції, які визнають мораль необхідним елементом правової легітимності. Особливу увагу приділено українському контексту, де Конституція закріплює принципи справедливості, гуманізму та поваги до людської гідності як засади правопорядку, що фактично легітимізує моральне тлумачення права в умовах прогалів. У статті також аналізується ступінь впливу моральних цінностей на розвиток правового порядку та зворотний вплив права на суспільну мораль. Розкриваються дискусійні аспекти моральної нейтральності права, варіативності моральних уявлень і ризику надмірного державного впливу на сферу приватної етики. Значна увага приділена моральному компоненту механізмів подолання прогалів – аналогії закону, аналогії права та застосуванню загальних принципів справедливості, гуманізму й добросовісності. Показано, що мораль є не зовнішнім, а структурним елементом правової системи, оскільки лише відповідність моральному ідеалу забезпечує реальну легітимність та ефективність права.

Ключові слова: мораль, право, правова невизначеність, прогалини в праві, мораль, юридичний позитивізм, аналогія, справедливість, верховенство права.

The article explores the interaction between law and morality within the context of rapid social, technological, and economic transformations shaping contemporary society. Emerging phenomena such as artificial intelligence, remote forms of work, new family models, and evolving social practices develop far more quickly than the legislator can regulate them. As a result, situations of normative uncertainty arise when legal norms are absent, outdated, or their literal application produces unjust or unreasonable outcomes. Against this background, the central question emerges: whether legal practitioners have the right – or even the obligation – to rely on moral principles, universal human values, and common sense when positive law provides no clear guidance. The study contrasts competing theoretical approaches: legal positivism, which demands strict adherence to the letter of the law, and natural-law and integrative theories, which regard morality as an indispensable component of legal legitimacy. Particular emphasis is placed on the Ukrainian context, where the Constitution enshrines justice, humanism, and respect for human dignity as fundamental principles of the legal order, thereby creating a constitutional basis for moral interpretation in cases of legal gaps. The article examines the extent to which moral values shape the legal order and, conversely, how law influences social morality. It discusses the challenges of moral pluralism, the debate over the moral neutrality of law, and the risks of excessive state interference in matters of individual ethical autonomy. Special attention is given to the moral dimensions of mechanisms for overcoming legal gaps, including statutory analogy, analogy of law, and the application of general principles such as justice, humanism, and good faith. The analysis demonstrates that morality is not an external supplement to law but a structural foundation of legal regulation, ensuring its legitimacy, adaptability, and capacity to reflect evolving societal values.

Key words: morality, law, legal uncertainty, gaps in law, legal positivism, analogy, justice, rule of law.

Виклад основного матеріалу. Сучасне суспільство переживає стрімкі технологічні, соціальні та економічні трансформації – штучний інтелект, нові технології, віддалена робота, нові форми сім'ї, соціальні практики, та глобальні виклики. Ці явища виникають значно швидше, ніж законодавець встигає їх нормативно врегулювати. Вони постійно породжують ситуації, у яких прямого закону немає, наявна норма застаріла або її буквальне застосування призводить до абсурду чи кричущої несправедливості. За таких умов постає фундаментальне питання: чи має правозастосувач право і навіть обов'язок звертатися до моральних принципів, загальнолюдських цінностей та здорового глузду, коли позитивне право «мовчить» або висловлюється нечітко? З одного боку, юридичний позитивізм вимагає суворого дотримання букви закону, розглядаючи будь-яке моральне тлумачення як загрозу правовій визначеності та рівності. З іншого – прихильники

природно-правових та інтегративних підходів вважають, що право, яке ігнорує елементарні вимоги справедливості й гуманності, втрачає легітимність і може стати інструментом несправедливості.

Особливо гостро ця дилема відчувається в перехідних суспільствах, зокрема в Україні, де правова система ще формується, законодавство зазнає частих і не завжди послідовних змін. Водночас Конституція України прямо проголошує справедливість, гуманізм і повагу до людської гідності основними засадами правопорядку, створюючи конституційну підставу для морального тлумачення в умовах прогалів [1].

Однією з ключових проблем співвідношення права та моралі залишається ступінь впливу моральних цінностей на формування правового порядку. Частина дослідників вважає, що закони мають відображати домінуючі моральні стандарти суспільства, оскільки лише так право

здатне забезпечити справедливість і зберегти легітимність. Інші автори наполягають на необхідності моральної нейтральності права, аби уникнути нав'язування державою певної етичної позиції та обмеження індивідуальної свободи. Цю дискусію ускладнює об'єктивна варіативність моральних уявлень, що різняться не лише між індивідами, а й між культурами, що породжує конфлікти при виборі цінностей, гідних законодавчого закріплення. Не менш важливим є зворотний вплив права на мораль: нормативне закріплення рівності, толерантності чи захисту вразливих груп здатне поступово трансформувати суспільні переконання, однак одночасно викликає ризик «державної цензури» моральних поглядів і звуження сфери особистої автономії. Також, гостро стоїть питання розв'язання колізій, коли позитивна норма суперечить індивідуальним моральним переконанням, зокрема у сферах біоетики, статевої свободи, свободи совісті чи евтаназії, що вимагає чітких критеріїв пріоритету та механізмів захисту як суспільного порядку, так і прав людини [2, с. 95–96].

Співвідношення права та моралі є динамічною та багатогранною проблемою, яка не зводиться до простого вибору між повною інтеграцією чи повним розмежуванням. Оптимальний підхід полягає у збалансованому врахуванні моральних цінностей при формуванні та застосуванні права з одночасним збереженням його відносно нейтральності у сферах суто приватної етики. Варіативність моральних уявлень і зворотний вплив права на суспільну моральність вимагають постійного пошуку компромісу, який би унеможливив як «моральний тиск» держави, так і правовий нігілізм. Вирішення колізій між законом та індивідуальною совістю має ґрунтуватися на чітких конституційних критеріях пропорційності, плюралізму та захисту основоположних прав людини. Лише за таких умов право здатне одночасно зберігати стабільність суспільного порядку і залишатися відкритим до еволюції моральних стандартів, забезпечуючи справедливість без порушення свободи.

Важливою відмінністю між мораллю та правом є їхнє походження й спосіб впливу на особистість. Мораль сформувалася органічно в процесі еволюції суспільної свідомості, гармонійно поєднуючи загальний порядок з індивідуальною свободою, тому вона сприймається людиною як внутрішнє переконання і звернена передусім до совісті, а її дотримання забезпечується добровільністю та можливістю громадського осуду. Натомість право є зовнішньою, державно нав'язаною системою норм, виконання яких підкріплюється примусом. Проте саме моральні вимоги посідають одне з центральних місць у правовій системі суспільства, оскільки механізм внутрішнього самоконтролю та добровільного прийняття моральних принципів нерідко виявляється ефективнішим за формально-примусове правове регулювання [3, с. 61].

Попри зовнішній та примусовий характер права, його ефективність і легітимність значною мірою залежать від органічної моралі, що формується в надрах суспільної свідомості й діє через внутрішнє переконання та совість. Саме добровільне прийняття моральних принципів, підкріплене лише громадським впливом, часто виявляється дієвішим регулятором поведінки, ніж державний примус. Тому мораль не лише доповнює право, а й становить його внутрішню основу: правова система, яка ігнорує або суперечить усталеним моральним уявленням, втрачає суспільну підтримку і здатність до справжнього регулювання суспільних відносин.

Моральні вимоги, набуваючи формалізованого характеру та перетворюючись на стійкі моральні норми, принципово орієнтовані на ідеал – уявлення про належне, досконале, найвище добро. Саме ця спрямованість на ідеал становить їхню сутнісну особливість і водночас створює глибокий внутрішній зв'язок із категорією права, яке також, попри свою позитивно-нормативну природу,

у своїй глибинній сутності прагне втілити ідею справедливості, гідності та загального блага [4, с. 130].

Коли моральні вимоги кристалізуються в норми й набувають чіткої спрямованості на ідеал, вони стають не лише етичним, а й онтологічним фундаментом права. Право, у свою чергу, є спробою інституційного втілення цього ідеалу в реальних суспільних відносинах. Тому справжня легітимність і сила права полягає не в самому факті державного примусу, а в тому, наскільки воно здатне відповідати моральному ідеалу, що живе в суспільній свідомості. Без цього зв'язку право втрачає свій сенс і перетворюється на голий формалізм, тоді як мораль, пронизуючи правову тканину, надає їй життєздатності та справедливості.

В ситуаціях правової невизначеності, коли позитивне право виявляється неповним або буквально його застосування суперечить усталеному моральному ідеалу, законодавець свідомо залишає «відкриті двері» для морального регулювання. Способами подолання прогалин у праві прийнято називати спеціальні правові інструменти, які дозволяють врегулювати суспільні відносини, що об'єктивно потребують правового опосередкування, але прямо не передбачені нормами чинного законодавства [5, с. 37]. Саме цим пояснюється наявність у чинному українському законодавстві України, спеціальних механізмів подолання прогалин – аналогії закону та аналогії права [6]. Таким чином, держава інституційно легітимізує те, що мораль, орієнтована на ідеал, проникає в правозастосування саме тоді, коли формальний закон перестає бути достатнім.

Прогалина в праві – це повна або часткова відсутність у чинному законодавстві необхідних юридичних норм, що унеможлиблює пряме врегулювання суспільних відносин, які об'єктивно потребують правового регулювання [7 с. 40]. Такі прогалини виникають через неможливість передбачити все різноманіття життєвих ситуацій, відставання нормотворчості від розвитку суспільства, деформації законотворчого процесу чи технічні помилки. Для їх подолання застосовуються аналогія закону, аналогія права, субсидіарне застосування норм та загальні принципи права – справедливість, гуманізм, добросовісність. Усі ці механізми містять виразний моральний елемент і є легальним каналом проникнення моралі в позитивне право саме тоді, коли буквально застосування закону неможливе або призвело б до кричущої несправедливості.

Аналогія застосовується тоді, коли в праві існують прогалини – ситуації, для яких бракує відповідних правових норм. У таких випадках певні юридичні факти не охоплені ані текстом, ані змістом чинного правового припису [8, с. 100]. Вона виступає важливим механізмом подолання невизначеності у правозастосуванні та дає можливість вирішувати справи навіть за відсутності спеціальної норми, забезпечуючи безперервність правового регулювання та дотримання принципів справедливості й верховенства права. Аналогія в праві означає розв'язання конкретної юридичної ситуації, спираючись на загальний принцип чи ідею права [9, с. 102].

Погляди сучасних науковців В. Вовка та В. Налуцишина на мораль і право доповнюють ці концепції, підкреслюючи історичну та функціональну єдність між мораллю та правом [10, с. 305–307]. Згідно з ними:

1. мораль – це перша форма соціальної регуляції, що виникла раніше за право;
2. мораль і право походять із однієї основи – ціннісних уявлень суспільства;
3. право стійкіше та формалізованіше, але зміст бере з моралі;
4. мораль оцінює мотиви, право – вчинки;
5. мораль ширша, ніж право;
6. відносини між мораллю й правом – динамічні й змінюються історично;
7. релігія – один із ключових джерел моралі;
8. еволюція: від звичаю до моралі, до права;
9. мораль і право взаємно підсилюють один одного;

Це свідчить, що мораль і право не просто співіснують, а формують цілісну систему соціального регулювання. Мораль виступає первинною основою, на якій вибудовується зміст права, тоді як право забезпечує формальне закріплення та захист тих цінностей, які мораль уже виробила в суспільстві. Хоч право є більш стабільним і юридично визначеним, а мораль – гнучкішою та ширшою, обидві системи перебувають у постійній взаємодії: мораль впливає на формування правових норм, а право, у свою чергу, підтримує моральний порядок, надаючи йому обов'язкової сили.

Взаємозв'язок моралі та права має не лише історичне, а й практичне значення: він забезпечує гармонійний розвиток правових систем, її відповідність суспільним цінностям та ефективність у регулюванні поведінки. Саме завдяки цій взаємодії суспільство здатне еволюціонувати, зберігаючи баланс між нормами, що випливають із внутрішніх переконань людини, і тими, що встановлені державою.

Подібну роль мораль відіграє і в сучасних справах, розглянутих реальними суддями, де закон не завжди може передбачити всі життєві ситуації. Ж. Удовенко та Н. Руденко наводять приклад рішенням судді Франка Капріо, яке стало світовим символом гуманізму в судовій практиці. Правопорушником був 96-річний чоловік, який перевищив швидкість у шкільній зоні, коли відвозив до лікарні свого 63-річного сина, що хворів на рак. Розглянувши справу, суддя звільнив чоловіка від покарання у вигляді штрафу. У своєму інтерв'ю Капріо зазначив: «... я вважаю, що брати до уваги всі супутні обставини замість суворого тлумачення закону – це просто людська справа, це означає виявити певне розуміння, певне співчуття та деяке розуміння до людей, які постають переді мною» [11, с. 256].

Цей випадок демонструє, що моральні принципи – співчуття, пропорційність, людяність – здатні виступати

необхідним орієнтиром там, де формальна буква закону не в змозі забезпечити справедливість. Він також підтверджує тезу про те, що навіть у сучасному правосудді мораль не є зовнішнім елементом, а становить невід'ємну складову здійснення правосуддя як соціально значущої діяльності.

Хоч між правовими та моральними нормами інколи виникають суперечності чи відмінності, однак ці два ключові механізми регулювання суспільних відносин мають значно більше спільного, ніж того, що їх розділяє [12, с. 274]. Право й мораль, попри різне походження та способи впливу на поведінку людей, орієнтовані на спільну мету – забезпечення порядку, справедливості та гармонійного співіснування в суспільстві. Вони здебільшого взаємодоповнюють одне одного: мораль формує цінності, а право закріплює їх на нормативному рівні. Саме тому їхні розбіжності не є визначальними, а співзвуччя принципів – основою стабільного соціального розвитку.

Отже, право не може зберегти легітимність без відповідності суспільним моральним ідеалам, а мораль, у свою чергу, набуває реальної нормативної сили лише через правове закріплення. Водночас варіативність моральних уявлень та можливість колізій між нормою права і внутрішнім переконанням особи вимагають застосування чітких конституційних критеріїв – пропорційності, плюралізму, пріоритету прав людини – як універсального інструменту розв'язання таких конфліктів.

Таким чином, мораль не є зовнішнім коректором права – вона становить його внутрішню сутність і остаточну легітимізуючу основу. Умови правового невизначеності лише оголюють цю істину, змушуючи правозастосувачів – суддів, посадовців, законодавців – щоразу свідомо повертатися до моральних джерел права, аби зберегти його людське обличчя та суспільну довіру.

ЛІТЕРАТУРА

1. Конституція України : Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр> (дата звернення: 25.11.2025).
2. Зайцев О. М., Польова А. В., Демідова А. О. Проблеми співвідношення права та моралі. Abstracts of XXXV International Scientific and Practical Conference «Scientists and modern theoretical ideas». Haifa, 2023. P. 95-96.
3. Ткаченко К. О. Філософські засади адвокатської етики в соціокультурному контексті: дис. канд. філос. наук: 09.00.03. Одеса, 2021. 188 с.
4. Чорнописька В. Теоретико-методологічні основи дослідження моральних засад інституту адвокатури. *Вісник Національного університету "Львівська політехніка"*. Серія: *Юридичні науки*. 2020. Том 7. № 3 (27). С. 125–132.
5. Скакун О. Ф. Теорія держави і права: Підручник. 4-те вид., стереотипне. Київ: 2021. 528 с.
6. Цивільний кодекс України : Закон України від 16.01.2003 № 435-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15> (дата звернення: 25.11.2025).
7. Бойко В. Р., Богонюк Г. І. Прогалини в законодавстві та способи їх подолання. Актуальні проблеми правового регулювання в Україні та країнах ближнього зарубіжжя: матеріали XI міжнародної науково-практичної Інтернет-конференції. Львів: Растр-7, 2021. С. 40–42.
8. Міма І. В. Розширене тлумачення норм права та аналогія права: Окремі аспекти співвідношення. *Актуальні проблеми держави і права*. 2024. № 102. С. 98–106.
9. Логіка для юристів : підручник / В. С. Бліхар, В. В. Левкулич, М. М. Олексюк, Б. Б. Шандра, В. Ю. Свищо, О. І. Матвієнко. Вид. 2-ге, перероб. та доп. Ужгород : Вид-во УжНУ «Говерла», 2022. 316 с.
10. Вовк В. М., Налуцишин В. М. Соціальна мораль і право. *Вісник Ужгородського національного університету*. Серія: Право. 2024. Т. 3, № 81. С. 303–307.
11. Удовенко Ж., Руденко Н. Переваги та недоліки впровадження системи штучного інтелекту у правосуддя України. Актуальні питання у сучасній науці. 2023. № 4(10).
12. Заборовський В., Манзюк В., Копча І. Співвідношення категорій «право» та «мораль» у контексті практики адвокатури. *Вісник Ужгородського національного університету*. Серія: Право. 2023. Т. 2, № 77. С. 270–275.

Дата першого надходження рукопису до видання: 14.11.2025
 Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 12.12.2025
 Дата публікації: 31.12.2025